

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕНК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ
Д 10.24.699**

Кол жазма укугунда
УДК: 801:159.942.3(575.2)(043)

Исакова Миргул Топчубаевна

**КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕ ЭМОЦИЯНЫ
БИЛДИРҮҮНҮН ЛИНГВОМАДАНИЯТТЫК АСПЕКТИ**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университетинин англис филологиясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи : Дербешева Замира Касымбековна, филология илимдеринин доктору, профессор.

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертация 2025-жылдын «__» _____ саат ____ И. Арабаев ат. Кыргыз мамлекеттик университетинин жана К. Карасаев ат. Бишкек мамлекеттик университетинин алдында уюшулган докторлук (кандидаттык) диссертацияларды коргоо боюнча Д 10.24.699 диссертациялык кеңешинде корголот (дареги: Бишкек ш., И. Раззаков көч. 51 А).

Коргоонун онлайндагы идентификациялык коду: <http://vc.vak.kg/>

Диссертация менен И. Арабаев ат. Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51 а) жана Карасаев а. бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 27) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынын (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын _____ таратылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, ф.и.к., доцент

Н.Б. Джаркинбаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Эмоциялар жана сезимдер табигый тилде сүрөттөлөт жана бул сүрөттөөнүн жолдорун изилдөө лингвистиканын маанилүү бөлүгү болуп келет. Акыркы убакта эмоциялар жана аларды туюнтуучу каражаттар эң көп изилденип, көптөгөн илимпоздордун көңүл чордонунда болду.

XX кылымда эле белгилүү орус лингвисттери В. А. Мальцев, С. Б. Берлизон, М. Д. Городникова, Э. С. Азнаурова, И. В. Арнольд, Е. М. Галкина-Федорук, Н. М. Павлова, Н. М. Михайловская ж. б. батыш европалык жана америкалык лингвисттерден озуп, тил илиминдеги жаңы – *эмотиологиялык багыттын (агымдын)* башатында системалык-структуралык парадигманын тыгыз алкагында турушкан. Акыркы он жылдыктарда көптөгөн лингвистикалык изилдөөлөр антропоцентристтик мүнөзгө ээ болду, б.а. адам тилде аны курчап турган нерселердин физикалык сапаттарын сүрөттөө үчүн, ошондой эле өзүнүн ичинде болуп жаткан процесстерди: анын ойлорун, сезимдерин, ички сезимдерин таануу үчүн колдонулган өзгөчө таяныч пункту болуп калды. Бул объекти заманбап илим үчүн изилдөөнүн актуалдуулугуна, ошондой эле тил илиминин алкагында жетишерлик чоң топтолгон эмпирикалык материалга байланыштуу эмотиология же "эмоция лингвистикасы" өзгөчө тармагы бөлүндү. Тандалган теманын актуалдуулугу лингвомаданий аспектиде эмоцияны туюнтуучу каражаттарынын жогорку маанилүүлүгү, ошондой эле Т.Касымбеков менен В. Скоттун адабий тексттерин талдоо аркылуу лингвомаданий аспектиде эмоцияны көрсөтүү проблемасын изилдөөнүн жоктугу менен шартталган.

Иштин илимий-изилдөө программалары жана долбоорлору менен байланышы. Диссертациянын темасы Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университетинин англис филологиясы кафедрасынын илимий изилдөө иштеринин чөйрөсүнө киргизилген.

Изилдөөнүн максаты – В. Скоттун "Роб Рой" жана Т. Касымбековдун "Сынган кылыч" романынын мисалында кыргыз жана англис дүйнөсүнүн көркөм сүрөттөрүнүн лингвомаданий талдоо аспектисинде эмоцияны туюнтуучу концептилерди изилдөө. Бул эки лингвомаданиятка мүнөздүү болгон улуттук стереотиптерди, конкреттүү метафоралык жана жалпы түшүнүктөрдү ачып берүүгө мүмкүндүк берет.

Коюлган максаттан төмөндөгүдөй **милдеттер** келип чыгат:

1. ата мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдүн иштеринин негизинде бул проблеманы изилдөө методологиясын аныктоо;
2. дүйнөнүн улуттук образын калыптандыруу контекстинде «эмоция» түшүнүгүн концептуалдаштыруунун өзгөчөлүктөрүн жана татаалдыктарын карап чыгуу;
3. талданып жаткан чыгармалардан эмоцияны туюнтуучу вербалдык жана вербалдык эмес ыкмаларын үзгүлтүксүз тандап алуу;
4. «Роб Рой» жана "Сынган кылыч" чыгармаларындагы эмоциялардын метафоралык берилишин (интерпретацияланышын) талдоо;

5. кыргыз жана англис көркөм дискурсунда эмотивдик концепттерди туюнтуунун лингвомаданий аспектилерин мүнөздөө.

Диссертациялык иштин жаңы илимий натыйжалары:

- кыргыз жана англис этносунун дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүндө эмотивдүүлүк категориясынын орду аныкталды;

- дүйнөнүн эмоционалдык сүрөтүн калыптандыруунун вербалдык жана вербалдык эмес механизмдери орнотулган, бул концепттин айрым номинанттары салыштырылган тилдерде жалпы адамзаттык жана этномаданий мүнөзгө ээ экендиги сунушталды жана көрсөтүлдү;

- кыргыз жана англис тилдериндеги эмоцияларды атоочу лексемалардын кеңири тобун системалаштыруу ыкмасы менен эки элдин эмоционалдык жүрүм-турумуна жана эмоционалдык реакцияларына мүнөздүү болгон улуттук өзгөчөлүктөр жана тенденциялар аныкталды;

- англис жана кыргыз дискурстарындагы мотивдердин параллелдерин жана айырмачылыктарын көрсөткөн сөздөрдүн ассоциативдик-семантикалык байланыштары түзүлдү;

- эмоционалдык реакциялардын этноспецификалык мүнөзүн аныктаган эмоциялардын вербалдык эмес көрүнүштөрүнүн системасы аныкталды жана иштелип чыкты;

- дүйнөнүн кыргыз жана англис тил сүрөтүндө социалдык-маданий компонентин атоочу вербалдык жана вербалдык эмес каражаттардын салыштырма аспектисинде лингвомаданий анализдин модели ишке ашырылды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн тыянактары жана материалдары тил илимине киришүү, тил теориясы, маданияттар аралык коммуникация теориясы, котормо тарыхы жана теориясы, салыштырма типология боюнча лекциялык курстарда, ошондой эле этимология, лингвомаданият, психоллингвистика, лексикалык семантика, антрополлингвистика ж.б. атайын курстарда, материалдар чет тилдердин теориясын жана практикасын окутууда колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу жоболору:

1. Адамдын базалык эмоцияларынын тилдик өкүлчүлүктөрүн изилдөөгө лингвомаданий мамиле эмоционалдык чөйрө – бул адамдын жалпы адамзаттык, ошондой эле этноспецификалык жүрүм-турум стереотиптеринин натыйжаларын чагылдырган аң-сезимдин формалары экендиги менен негизделет.

2. Чыгыш-кыргыз жана батыш-англис жазуучуларынын көркөм сүрөттөлүшүндөгү дүйнөнүн эмоционалдык сүрөтү көптөгөн универсалдуу өзгөчөлүктөргө ээ, бул эмоциялардын жалпы адамзаттык негиздерин күбөлөндүрөт.

3. Англис тилинде да, кыргыз дискурсунда да терс эмоциялардын басымдуулук кылышы адамга таасир этүүнүн алда канча күчтүү психологиялык күчүн көрсөтүп турат, бул алардын эки тилде тең жогорку номинативдик презентациялуулугун шарттайт.

4. Романдагы каармандардын жүрүш-турушунун батыш жана чыгыш стилиндеги эмоционалдык экспрессиянын вербалдык эмес көрүнүштөрү айрым

айырмачылыктарды көрсөтөт, тактап айтканда: кыргыз каармандарында беттин сырткы бөлүктөрүнүн (бет сөөктөрү, эриндер, каш, көз ж.б.) мимикасынын активдүүлүгү, ошондой эле адамдын ички органдарынын (боор, кан, ичеги, сөөк) физиологиялык реакциясы байкалат. Англис романындагы каармандардын эмоцияларынын көрүнүшү статикалык мүнөзгө ээ; эмоционалдык реакциялар негизинен көз караш, мимиканын өзгөрүшү, үн тону, ошондой эле мүнөздүү поза менен чагылдырылат.

5. Чыгармалардагы сезимдерди метафоралык чечмелөө ачык параллелдерди көрсөтүп, оттун, кайнап жаткан заттын, дүрбөлөндүү элементтин сүрөттөрү аркылуу чагылдырылат.

6. Эки романдагы каармандардын эмоционалдык жүрүм-турумунун лингвомаданияттык өзгөчөлүгү, сүрөттөлгөн окуялардын тарыхый фонун, романдын каармандарынын салттуу жашоо образы, кыргыз жана шотланд элдеринин менталдык кампасынын мүнөзү менен аныкталат.

Автордун жеке салымы. В. Скоттун "Роб Рой" жана Т. Касымбековдун "Сынган кылыч" чыгармаларындагы эмотивдүүлүк категориясынын орду жана ролу аныкталды. Кыргыз жана англис тилдериндеги лингвомаданий аспектиде эмоционалдык концепттердин өзгөчөлүгү аныкталып, автор тарабынан системалаштырылды.

Иштин апробациясы. Иштин мазмуну эл аралык, ЖОЖдор аралык илимий, илимий-методикалык жана ар кандай деңгээлдеги илимий-практикалык конференциялардагы докладдарда чагылдырылган.

Диссертациянын жыйынтыктарын толук чагылдырылышы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары 22 макалада чагылдырылган. Алардын 14 КР УАК сунуш кылган алдыңкы рецензияланган илимий басылмаларда, 8 РИНЦ системасында индекстелген россиялык илимий журналдарда жарыяланган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана орус, кыргыз жана чет тилдериндеги колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү - 181 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин темасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты, милдеттери, илимий иштин жаңылыгы, иштин теориялык жана практикалык мааниси, коргоо үчүн чыгарылган жоболор, ошондой эле иштин түзүлүшү жана көлөмү боюнча изилдөө материалдарынын жыйынтыктары жана апробациясы жөнүндө маалымат берилет.

«Жалпы жана салыштырма лингвомаданият таануунун маселелери» деп аталган биринчи бап коюлган суроону чечүү үчүн зарыл болгон негизги түшүнүктөрдү аныктайт.

Биринчи баптын «Лингвомаданият таануу - тил илиминин бир тармагы» аталышындагы *биринчи бөлүмү* лингвомаданият таануу илиминин пайда болуу жана өнүгүү жолдорун сүрөттөйт.

Биринчи баптын «Эмоциялар лингвомаданият таануунун салыштырма объектиси катары» аталышындагы *экинчи бөлүмүндө* тил жана

кепте эмоцияларды чагылдыруу маселелери каралат. Акыркы он жылдыктарга мүнөздүү антропологиялык парадигмага өтүү дагы бир агымдын пайда болуусуна алып келди, тактап айтканда, *эмотиология*, ал социология, маданият таануу, инсандык психология, лингводидактика, лингвистика, лингвомаданият таануу, коммуникация теориясы илимдеринин методдорун колдонуп, эмоцияларды тыгыз изилдеп баштады (К. Изард, Б. Чарльстон, А. Н. Леонтьев, С. В. Ионова, А. А. Камалова, Н. А. Красавский, Е. Ю. Мягкова, Л. А. Пиотровская, И. В. Томашева, О. Е. Филимонова, И. А. Щирова, В. И. Шаховский, ж.б.). Тил илиминде адамдын сезимдерин жана эмоцияларын вербализациялоо жолдорун изилдөө да олуттуу орунду ээлейт жана тилдин ар кандай аспектилеринде эмотивдүүлүктүн репрезентативдерин изилдөөгө арналган көптөгөн илимий эмгектер бар (В. И. Шаховский, А. Зализняк, Л. А. Пиотровская, С. В. Ионова, И. П. Павлючко, Я. А. Покровская, М. И. Пименова, М. И. Лазариди, В.С. Мельникова, Г. Ж. Болотахунова, Р. К. Ормокеева, Е. И. Жоламанова, ж.б.).

«Кыргыз жана англис тилдериндеги эмоционалдык сезимдердин репрезентативдерин изилдөөнүн материалдары, методологиялык негиздери жана методдору» аталыштагы экинчи бапта көркөм чыгарманын текстиндеги: англис классиги В. Скоттун "Роб Рой" (1817) жана кыргыз жазуучусу Т. Касымбековдун "Сынган кылыч" (1966) романдарындагы лингвомаданияттык аспектиде эмоционалдык экспрессивдүүлүк каражаттарын салыштырма-тарыхый, салыштырма-типологиялык изилдөө принциптери иштин негизин түзөт.

Изилдөөнүн объектиси болуп адамдын эмоцияларын чагылдырган тилдин лексикалык-фразеологиялык каражаттары саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы жана В. Скоттун «Роб Рой» романындагы каармандардын эмоцияларын вербалдык жана вербалдык эмес туюнтуу лингвомаданияттын өзгөчөлүгү болуп саналат.

Изилдөөнүн методологиялык негизин антрополингвистиканын принциптери жана категориялары түзөт, алар философиянын, психологиянын, логиканын, когнитивистиканын жана башка гуманитардык илимдердин натыйжаларынын синтезин эске алып, лингвокогнитология, лингвоконцептология, психоллингвистика, лингвистикалык прагматика, лингвомаданият жана башка тиешелүү дисциплиналар жаатындагы изилдөөлөрдүн натыйжаларына таянат.

Изилдөөнүн алдына коюлган маселелерди чечүү үчүн төмөнкүдөй **методдор** колдонулду: контексттик талдоо методу, кырдаалдык талдоо методу, сүрөттөө методу, классификациялоо методу, структуралык-семантикалык талдоо методу, интерпретациялык метод, туташ талдоо методу, салыштырма типология методу.

Экинчи баптын «Салыштырмалуу лингвомаданият таануунун ыкмалары» деген биринчи бөлүмүндө маданияттын жана тилдин биримдигин жана өзгөчөлүгүн көрсөткөн негизги методологиялык позициялар берилген. Адабияттын теориялык анализи маданияттын жана тилдин өз ара таасир этүү

көйгөйү тигил же бул системада жана тилдин иштешинде чагылдырылгандыгын көрсөтөт. Лингвомаданият таануу жолу улуттук концептосферанын маданияттан аң-сезимге чейинки өзгөчөлүктөрүн изилдөөнү камтыйт. Бул жолдун колдоочулары болуп, Ю. С. Степанов, З. Д. Попова И.А.Стернин, А.П. Бабушкин, В. И. Карасик, В. В. Красных, С. Г. Воркачев, В. А. Маслова, Н. Ф. Алефиренко, Н. Д. Арутюнова, Е. С. Кубряков, В. А. Воробьев, А. Д. Шмелев, Т. В. Булыгина, Ю. С. Степанов, А. В. Костин, М. В. Пименова, М. Л. Ковшова жана башка окумуштуулар жана алардын эмгектери эсептелет.

Кыргыз тилчилеринин лингвомаданият таануу алкагында жүргөн изилдөөлөрүнө М. И. Шейман, К. З. Зулпукаров, Л. А. Задорожный, М. Ж. Тагаев, З. К. Дербишева, У. Ж. Камбаралиева, П. К. Кадырбекова, М. И. Лазариди, Б. Е. Дарбанов, К. Саматов, Г. А. Мадмарова, Н. М. Варич, Т. В. Романевич, М. Х. Манликова, Г. У. Соронкулов, В. Н. Каипова, Г. А. Бексултанова, Е. Н. Мурадымова, Ч. Т. Сыдыкова, А. Н. Сулайманкулова, Ж. А. Бекбалаева, Р. К. Ормокеева, Д. К. Мадаминава ж. б. окумуштуулардын эмгектерин кароого болот.

Этникалык топтордун улуттук-тилдик дүйнө таанымын изилдөө улуттар аралык мамилелерди жана элдердин ортосундагы байланышты өнүктүрүүдө зор мааниге ээ. Мындай изилдөө жеке адамдын жана социалдык топтордун, элдердин жана жалпы адамзаттын мүнөзүн, руханий маданиятын түшүнүүнүн ачыкчы болуп саналат. Ошондуктан дүйнөнүн көптөгөн тилдерине негизделген лингвомаданий изилдөөлөр заманбап тил илиминде ушунчалык популярдуу болуп калды жана кыргыз тил илиминде өнүктү.

Экинчи баптын «Тил кубулуштарын изилдөөдө лингвомаданият таануу жолу» деп аталган *экинчи бөлүмү* салыштырма, типологиялык тил илими, тил теориясы жаатындагы изилдөө проблемасына арналган.

Географиялык жана тилдик чектердин кеңейиши, элдердин жүрүм-турумундагы жана баарлашуусундагы универсалдуу жана спецификалык өзгөчөлүктөрдү эске алуу зарылдыгы, чет тилдерди интенсивдүү изилдөө маданий диалогдун тереңдешине алып келип, бул өз кезегинде лингвомаданияттын колдонмо аспектилеринин өнүгүшүнө түрткү берип, алардын теориялык негизи салыштырма жана карама-каршы изилдөөлөрү болуп саналат [Воробьев В.В., 2017:191]. Ушуга байланыштуу салыштырма лингвомаданият таануу бардыгы үчүн өзгөчө кызыгууну жаратат. Салыштырма, типологиялык тил илими, тил теориясы жаатындагы методологияны иштеп чыгууга В. Г. Гак, Т. А. Золотова, Н. Д. Арутюнова, Е. А. Селиванова, У. К. Юсупов, М. К. Голованивская, М. М. Копыленко, А. Е. Карлинский олуттуу салым кошушкан. Салыштырма лингвомаданият таануу маселелери Кыргызстанда да К. З. Зулпукаров, М. Ж. Тагаев, З. К. Дербишева, П. К. Кадырбекова, З. К. Караева, Б. Т. Борчиев, ж.б. окумуштуулар аркылуу активдүү иштелип чыкканын белгилеп кетүүгө болот.

Салыштырма лингвомаданият таануу адам, тил жана маданияттын өз ара байланышын ар кандай лингвомаданияттын материалында жалпылыкты, айырмачылыктарды, белгилүүлүктү изилдейт. Тил - бул маданий маалыматтын,

маданияттын жана анын артыкчылыктарынын транслятору. Адам баласы тилди колдонуу менен ошол маданиятты жаратат; маданият категорияларынын концептуалдык түшүнүүсү табигый тилде ишке ашат. Салыштырма лингвомаданият таануунун негизги түшүнүктөрү болуп дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү, маданий концепт, лингвомаданият, улуттук тилдик инсан болуп саналат.

Экинчи баптын «Изилдөө материалы (көркөм чыгармаларга кыскача талдоо)» аталыштагы үчүнчү бөлүмүндө диссертацияда талданган чыгармалардын авторлорунун эмоционалдуулугунун, экспрессивдүүлүгүнүн жана чыгармачыл көрүнүшүнүн мүнөздөмөсү берилет. Белгилүү болгондой, маалымат алуучуга практикалык таасир жаратуу максатында көркөм тексттин ар бир автору билдирүүнүн эмоционалдык кабылдоосуна кайрылат жана текстти экспрессивдүү, стилистикалык жана түстүү тилдик каражаттар менен байытат. Көркөм чыгармада лексиканы колдонууга катуу чектөөлөр жок жана белгилүү бир милдеттерди ишке ашыруу үчүн көркөм сөзгө терминология, иш стилинин элементтери жана оозеки лексика киргизилиши мүмкүн, бирок көркөм чыгарманын негизин баарынан мурда *экспрессивдүү лексика* түзөт.

Тексттерде эмоцияны билдирүү проблемасын О. В. Александрова, В. В. Виноградов, О. Е. Филимонова, В. И. Шаховский, Т. В. Адамчук, Д. В. Маркова, Н. А. Набокова, Г. Н. Ленко, В. Н. Карловская, Н. Н. Орлова, О. С. Дадкин, О. А. Шевченко жана башка окумуштуулар изилдеген.

Англис жана кыргыз романдарындагы эмотивдердин талдоосу кыргыз жана англис элдеринин тарыхынын оор барактары менен байланышкан баяндын сюжети согуш жүрүп жаткан душмандарга карата мамилени билдирген көптөгөн терс эмоцияларды актайт деген тезисти тастыктайт. Вальтер Скоттун англис тилиндеги "Роб Рой" романынан жана кыргыз жазуучусу Т. Касымбековдун романынан төмөнкү эмоциялар аныкталды:

Таблица 2.3. Англис жана кыргыз эмотивдери.

Англис эмотивдери	Кыргыз эмотивдери
1. Ачуулануу, каардануу, кыжырдануу, жини келүү, жек көрүү, өч алуу.	1. Күйүт, кайгы, кыжаалат болуу, үмүтсүздүк, азап, терс маанайда болуу.
2. Жек көрүү, жийиркенүү, тоотпо.	2. Ачуулануу, жек көрүү, табалоо, коркунуч, ырайымсыздык, өч алуу каалоосу; ачуулануу, кыжырдануу, нааразычылык.
3. Кайгылануу, кыжырдануу, көңүл чөгүү, кайгы, басынтуу сезими, көңүл калуу.	3. Толкундануу, тынчсыздануу, таң калуу, таарынуу, капалануу, боорукердик, өкүнүү.
4. Коркуу, тынчсыздануу, кайгы, бакытсыздык.	4. Коркуу, башаламандык, үмүтсүздүк.
5. Кубаныч, ырахат, таң калуу.	5. Кубаныч, ырахат, жакшы маанай, тынчтануу, жактыруу.
6. Боор ооруу, уят, уялып сарсанаа болуу.	

Англис тилинде жок кыргыз дискурсуна мүнөздүү эмотивдер

Табалоо, боорукердик, айласыздык, өч алуу, өтө катуу коркуу.

Сөз болуп жаткан чыгармалардагы каармандардын эмоциясын билдирген аталыштар каармандардын эмоционалдык абалын сүрөттөө менен байланышкан жана көркөм тексттин эмоционалдык байлыгын жаратат. Кыргыз жана англис инсандын эмоцияларынын ички жана тышкы көрүнүшүн сүрөттөө үчүн берилген эмоциялардын синонимдик белгилеринин жыйындысы ар кандай тилдик коомго мүнөздүү лексиконду түзөт.

В. Скотт өзүнүн тарыхый романдарындагы каармандардын тилин минимумга чейин, ал баяндаган жана сүрөттөгөн мезгилдин тилине ылайык стилдештирген.

Т. Касымбековдун "Сынган кылыч" тарыхый романы автордун көптөгөн чыгармачылык маселелерди чечүү үчүн вербалдык эмес каражаттарды колдонгону менен да белгилүү. Тактап айтканда, вербалдык эмес сүрөттөө каражаттары каармандардын тымызын психологиялык абалын, алардын мамилелерин, ар кандай символикалык маанилерди жана башка көптөгөн көркөм окуяларды чагылдырат. Көркөм текстте автор окурмандардын көңүлүн баатырдын вербалдык эмес компонентине, жүрүм-турумуна көп бурат.

Демек, көркөм тексттин негизинде эмотивдүүлүктүн лексикалык каражаттарын талдоо жана салыштыруу аркылуу ар кандай тилдерде жана лингвомаданияттарда дүйнөнүн тилдик картинасынын жалпы жана ар түрдүү компоненттерин аныктоого, салыштырууга жана салыштырылып жаткан элдердин тилдик аң-сезиминин өзгөчөлүктөрүн аныктоого болот.

«Вальтер Скотттун «Роб Рой» жана Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романдарындагы эмоционалдык концепттердин жана алардын номинацияларынын лингвомаданият таануу аспектисинин негизинде жүргүзүлгөн изилдөөлөрүнүн натыйжалары» аталыштагы *үчүнчү бапта* англис жазуучусу В. Скотт жана кыргыз жазуучусу Т. Касымбеков өз каармандарынын эмоциясын сүрөттөгөн сөздөрдүн талдоосу сунушталат.

«Роб Рой» жана «Сынган кылыч» романдарында эмоцияны билдирүү жолдору жөнүндө» аталган *үчүнчү баптын биринчи бөлүмүндө* изилденип жаткан романдарда көрсөтүлгөн эки элдин жалпы жана өзгөчө эмоциялары ачыкка чыгат. Элдин эмоциясын ошол этностун маданий коду деп эсептесе болот жана аны башка элдин эмоциясы менен байланыштырып, алардын лингвомаданий коддорунун өзгөчөлүгүн жана окшоштугун аныктоого болот.

Т. Касымбековдун изилденген романында 362 терс жана 55 оң эмотивдер аныкталган. В. Скотттун «Роб Рой» романында эмоциянын 13 оң жана 265 терс көрүнүшү аныкталган. Эгерде Т. Касымбеков өз каармандарынын эмоциясын билдирүүдө колдонгон сөздөргө көңүл бурсак, анда терс сезимдердин позитивдүү сезимдерге караганда көп кездешээрин тастыктоого болот. Адамдын ички эмоционалдык жашоосун көркөм проза тили өзүнүн өтө ар түрдүү болгон өзгөчө каражаттары жана ыкмалары менен сүрөттөйт, мисалы, кыргыз жана англис көркөм прозасында адамдын эмоционалдык жашоосунун

борбору эмоционалдык абалдардын аталыштарын билдирет, алардын курамына *соматизмдер* кирет. Кыргыз тилиндеги ички эмоционалдык абал көбүнчө «жүрөк» сыяктуу соматизм менен чагылдырылат: *жүрөгү чоочулап; ой жүрөгүн сыдырып өттү; көзүн сүзүп тим болуп; тынчый албай жүрөгү сыгылды; жүрөгү канап.*

Организмдин эмоционалдык реакциясы **эрин, көз, кол, ичеги, тил, каш, кирпик** сыяктуу органдардын физиологиялык белгилери аркылуу көрүнөт. Салыштыр.: *эриндери титирек басып, ачуусун тышка чыгаралбай эрдин тиштеп; көзүн сүзүп тим болуп тынчый албай жүрөгү сыгылды; көздөрүнөн мөлтүлдөп жаш чыкты; көзүнө кан толо түштү, кичинекей кызыл көздөрү заардуу жылтылдап.*

Эмоционалдык абал **үн, ыйлоо, тышкы поза** менен да чагылдырылат. Салыштыр: Ср.: **үн, тон:** *кыжырлуу күңкүлдөп сүйлөдү, contemptuously* – үнүн жек көрүү менен; *There was a sad and melancholy cadence in her voice* - Анын үнүндө кайгылуу жана ачуу интонациялар жаңырды; *I was irritated at her manner* - мен анын үнүнө ачууландым.

Көрүнүп тургандай, кыргыздардагы жана англиялыктардагы *кайгы, ачуулануу, үмүтсүздүк* адамдын сырткы жана ички абалында, сырткы көрүнүшүндө, турпатында, дене кыймылында чагылдырылышы мүмкүн. Ошого карабастан, кыргыз романында сезимдер көбүнчө соматизмдер аркылуу берилерин белгилеп кетүүгө болот. Англис романында - *мимика, көрүнүш, көз караш, үн* аркылуу.

«Англис көркөм адабият дискурсындагы ачуулануу эмоционалдык концепти» аталыштагы *үчүнчү баптын экинчи бөлүмүндө* англис тилиндеги «ачуулануу» концептинин анализи келтирилген. Көбүнчө ачуулануу сезимин сырттан байкаса болот, анткени мындай күчтүү сезимдерди жашыруу өтө кыйын. В. Скоттун романында ачуулануу сезими жетиштүү ачык жана каймана мааниде чагылдырылган.

Ачуулануу от сыяктуу

1. *Her features kindled - her brow became flushed - her eye glanced wildfire* - анын жүзү жарк этип, көздөрүндө жапайы от тутанды

2. *To increase the wrath* - кутурманы күйгүзүү

3. *Under the burning influence of the latter passion* – ошол өч алуу сезими тутанган

Ачуулануу сезими чындыгында оттун элементине окшош: ал адамды өрттөп жиберishi мүмкүн. Ошондуктан, көпчүлүк элдерде паремиялар ачууну башкарууга, анын жалынына алдырбоого кеңеш беришет.

Кыргыз тилинде абал бир аз башкача. Жек көрүүдөн, ачуудан жан күйбөйт, денеден чыккандай болот: *жаны чыкты*. Кээде адам жөнүндө биз *өрттөнүп кетти, күйүп кетти, ачуусу келди* деп айта алабыз. Бул жерде ачууну от менен эмес, кандайдыр бир курч, ачуу зат менен салыштыруу. Т. Касымбековдо от менен байланышкан каардын мисалдары дээрлик жок.

В. Скоттун романындагы ачуулануунун сырткы белгилери абдан ачык жана элестүү:

From being earnest, she became angry; her eyes and cheeks became more animated, her colour mounted, she clenched her little hand, and stamping on the ground with her tiny foot, seemed to listen with a mixture of contempt and indignation - Анын бетиндеги олуттуулук таарынычка алмашып, көздөрү жана жаактары күйүп кетти; ал кичинекей муштумун кычыратып, кичинекей буту менен полду таптап, жек көрүү жана ачуулануу менен уккандай болду (Диананын кайдыгерликке болгон реакциясы тууганы Френсистин оор абалына чечилди).

Frantic – туталанган

Акыры, жарактуу же болжолдуу кемсинткен сөздөн чочулап, Фрэнсис Рэшлиге муштумун тийгизди.

There is a little grain of anger in that constrained tone of voice - Сиздин чыңалган үнүңүздө ачуулануу сезими (ынталуу сезимдер) бар.

I was irritated at her manner – мени анын үнү ачуулантты.

With an expression of hate and malignity – жек көрүү жана каардануу менен

She bit her lip with anger, and again coloured deeply – Ал жүрөгүндө эринин тиштеп, кайрадан калың кызарып кетти.

Сыртынан В. Скоттун каармандарынын ачуусу көбүнчө механикалык иш-аракеттерде көрүнөт: муштумдарды кысуу, бутту таптоо, муштум, эринди тиштөө, бүт денени чайкоо жана башкалар. Үн, тон, мимика да сезимдердин көрсөткүчү болуп калышы мүмкүн: Сиздин чыңалган үнүңүздө ачуулануу сезими бар, мени анын үнү ачуулантты, жек көрүү жана каардануу менен.

В. Скоттон айырмаланып, кыргыз жазуучусу ачуулануу сезимдерин ачык жана айкын сүрөттөгөн.

Көздөрү чекчейип, жини келе баштады.

Өзүнө ишенген токтоо жооп Абил бийдин канын муздатып жиберди. Ал тиштенип, араң карманып отурду.

Пансат ойго алдырып, анда-санда Бекназар жакка назар таптап, ансайын ичи бышып, ич бышуусу ачууга айланып, ачуусун тышка чыгаралбай эрдин тиштеп, көзүн сүзүп тим болуп келет.

Абил бийдин көзүнө кан толо түштү.

Жогоруда көрүнүп тургандай, англиялыктар ачуусун кээде гана сөз менен билдирген токтоо эл. Алар сезимдерин көзөмөлдөп турууга аракет кылышат, бирок ошого карабастан жүрүм-турумун, дене кыймылын, бетин жана башкаларды байкашат. Кыргыздар да жетишээрлик токтоо адамдарга киришет, ошентсе да, романда өз сезимдерин англичандарга салыштырмалуу эмоционалдуураак жана ар түрдүү жолдор менен билдиришет.

«Кыргыз жана англис тилдериндеги кубаныч эмоционалдык концепти» деп аталган үчүнчү баптын үчүнчү бөлүмүндө эки тилдеги кубаныч концептинин номинативдик талаасы каралат.

Кыргыз романында «кубаныч» концептинин номинативдик талаасы сүйүнүч, ыракат сыяктуу сөздөр менен берилген. Бирок, туруктуу сөз айкашы текстте көбүрөөк кездешет: *кабагы ачылып; кубанып карап, толкуп турду; маңдайы жарыла кубанып, жерге батпай кубанды; кубанып көк тиктеп;*

сүйүнгөнүнөн каңырыгы түтөн; арбагы көтөрүлүп, терисине батпай баратты; бешенеси жайыла түштү.

Кыргыздар, адатта, өз сезимдерин билдирүүдө сараң болушат, ошондуктан алардын маанайын мимикадан эле билсе болот. Бир нерсеге катуу кубануу, канааттануусун сөз менен айтуу кыргыз мырзаларына мүнөздүү эмес. Азыркы учурда деле кыргыздарда үй-бүлөсүн, балдарын, бизнесин катуу мактаган эркектер сейрек кездешет. Балдарды, неберелерди бутага алуу салтка айланган эмес: адатта, чекесинен өбүү, башын сылоо – бул сиздин назиктигиңизди билдирүүнүн эң чоң каражаты.

Маңдай. Адамдын бетинин, денесинин ар кандай эмоцияларга болгон реакциясы жетиштүү ишенимдүү деп эсептесе болот. Бул жагынан адамдын маңдайы абдан ачык. Физиогномисттер маңдайдагы/бешенедегги бырыштардан адамдын мүнөзүн да аныктай алышат. **Маңдай, каш** соматизмдери бар кубанычты же кайгыны билдирген фразеологизмдер түрк тилдеринде көп кездешет.

1. *Бир гана Караш бийдин жакшы чыкма баласы Абилдин зоболосу бийик болду. Ошондо, маңдайы жарыла кубанып, жашына жараша элдин эң этегинде чатырдын улагасында отурса да, кадалып төрдү тиктеп, Нүзүптүн*

2. *Эшик ага дутарчини кайра апкелди. Насирдин-хан бир аз кабагы ачылып, шараптан бир кылт этип: - Кел, курдашым, -деди үнүн көтөрө.*

3. *Мусулманкулдун бешенеси жайыла түштү. Абилдин нооча, сымбаттуу боюна көздөрүн дагы бир жүгүртүп алып, анан ыразылык билдире башын ийкегилеп, алдыга басты.*

Маңдайы жарыла кубанып, кабагы ачылып, бешенеси жайыла түштү деген туюнтмалар каармандын маанайы жакшы, өзүнө ыраазы экенин айтып турат. Орус тилинде *маңдай, каш* да көбүнчө маанайдын көрсөткүчү болуп саналат. Тырышкан маңдайы жана кашы начар маанайды билдирет. Дайыма бүркөлүп, чытылган каш - адамдын түйшүгү жөнүндө. Орус тилинде антонимдик мааниси бар туруктуу туюнтмалар жок.

Кыргыз тилинде *маңдайы ачык – маңдайы жабык; кабагы бүркөлгөн – кабагы ачылган.* Каштары бүркөлгөн – каштары бүркөлгөн эмес. Жакшы маанай – жаман маанай. Кыргыздар үчүн *маңдай* өтмө маанисинде – келечек. *Маңдайы “ачык”* – келечеги чоң, жолу ачык; *маңдайы “жабык”* – жол болбоо. Абил жоокерин курмандыкка чалып, башкаруучунун бийлигин сактап калган, ошондуктан ал өзү менен, акылы жана тапкычтыгы менен сыймыктанып, маңдайы "Жарылып кете жаздады".

Англис жазуучусунун романында *кубаныч* концепти терс эмоцияларды билдирген түшүнүктөргө салыштырмалуу жөнөкөй түрдө берилген. **Joy** концептинин номинативдик талаасы: *pleasure, happy, delight, jubilation!* “Роб Ройдо” *кубаныч* сезимин билдирүү үчүн төмөнкү сөздөрдү жана сөз түрмөктөрүн колдонот.

to smile with pleasure – кубанычтан жаркылдоо

expression of surprise and pleasure – кубанычтын жана таңдануунун чагылдырылышы

much pleased – өтө кубанган

I was too happy – чын жүрөктөн кубануу менен
to intimate one's joy – жүзүндө кубанычты билдирүү
set up a loud shout of joyful recognition – ал кубанычтан катуу кыйкырды/өкүрдү

sufficiently glad – аябай сүйүнгөн

set up such exclamations of delight – күлдөөгөн чоң кубаныч менен.

В. Скоттун романында, жогоруда белгиленгендей, негативдерге салыштырмалуу оң эмоцияларды көрсөтүү анчалык деле көп эмес. Ушул эле учурду биз Т. Касымбековдо да белгиледик. Ошентсе да, *кубаныч* – бул биздин жашообузда көп кездешкен эмоция жана аны билгизбөө/жашыруу кыйын. В. Скоттто *кубаныч* түшүнүгү анын бардык көрүнүштөрүндө: ырахат сезиминен кубанычка, шаттануудан кубаныч сезимдерине чейинки эмоциялар колдонулат.

Бул бапта терс жана позитивдүү эмоцияларды карап чыгып, сезимдер кыргыз романынын тилинде абдан ачык чагылдырылганын белгилей алабыз. Англис тилиндеги синонимдер көп болгонуна карабастан, кыргыз тилинин материалында байыраак берилген. Т.Касымбековдун тилинде кыргыздардын маданий кодун жеткирүүгө жана дүйнөнүн улуттук картинасын калыбына келтирүүгө жардам берген кубанычтын жана башка эмоциялардын өзгөчө көрүнүштөрү бар.

«Роб Рой» жана «Сынган кылыч» романдарындагы жалпы жана өзгөчө терс эмоциялар деп аталган үчүнчү баптын төртүнчү бөлүмү тексттеги терс эмоциялардын берилишин изилдөөгө арналган. В. Скоттун романында *терс эмоциялар* төмөнкү туюнтмаларда чагылдырылган:

1) *swelling with indignant mortification* – таарынган жана кыжырданган;

2) *to wear the deepest dejection on one's countenance* - бетке терең кайгыны жамынуу;

3) *to look sullen and unreconciled* – томсоруп жана макул болбой көрүнүү;

4) *visage as dark as mourning weed* - аза күткөн сыяктуу караңгы бет менен;

5) *black he stood as night* – түндөн да карараак көрүнүп турду;

6) *with inflexible countenance* - каардуу, ийкемсиз түр менен;

7) *but his countenance instantly fell* – бирок ошол замат анын жүзү кайгыланды;

В. Скотт адамдын капалуу жүзүн конкреттүү түрдө сүрөттөбөйт, бирок биз *бырышкан маңдайды*; каштын ортосундагы, мурундун жана эриндин жанындагы кыйшык бүктөмдөрдү; көздүн кабактары, эриндин бурчтары жана башкаларды элестете алабыз. *Таарынган жана кыжырданган, ачуулануу жана басынтуудан ашып кеткен* туюнтмалары бизге тигил же бул жагдайларга каармандардын каймана терс таасирин сүрөттөйт.

Каармандардын мимикасы *негативдүүлүктү* да билдирет: *беттеги терең кайгы, томсоруп жана макул болбой көрүндү, аза күтүү сыяктуу караңгы бет менен, түндөн да карараак көрүнүп турду, каардуу, ийкемсиз түрү менен.*

Кыргыз романында англис романына караганда терс эмоциялардын сүрөттөлүшү көбүрөөк.

1. *Нүзүптүн жүрөгү алып учуп, көздөрү диртилдеп, отургандарын кабагын, иреңинин кубулушун сабыркап тиктеп, жооп күтүп турду.*

2. *Нүзүптүн кабагы дагы түйүлдү.*

3. *Жан керек, кубара түштү, бирок өзүн токтотуп, Каландер Ибрагим Хайалга тайманбай тиктеп, тишин ырсайтып жылмайды.*

4. *Үйдөн Эсенбай бий ызырынды.*

5. *Нүзүп ого бетер өрттөй күйүп өргөөгө дагы теминди. Айыл чууга толду. Нүзүптүн тиштери шакылдап титиреп, көзүнөн кан түтөп, жини бастабай, буулукту, бакырып ыйлап жиберчүдөй буулукту, алдастады.*

6. *Ал иреңи бир ууч болуп карайып, эриндери кеберсип, көзүн кыбындатып, эмнени ойлонорун билбей, башы кеңсиреп, токтоло калды. – Ха, туз ургур, тузума койдум ...*

7. *Ушул учурда шашып, бир тууганы Султанмурат бек кирип келди. Көзү алайып, оозу жарым ачылып, акактап үрөй жок. Кудаяр-хан нестейип тиктеди. Эмне деп сурашка даабады. Султанмурат бек кыкылдап туруп: - Ханзаада Насирдин ... - деп мукактанды, айта албай.*

Кыргыз жазуучусунда өзгөчө кайрылуу, каргыш, эмотивдүү лексиканы колдонуу жаатында улуттук өзгөчөлүктөр көбүрөөк кездешет. Т. Касымбековдун текстинен негизинен кыргыз тилине гана мүнөздүү болгон эки сөз айкашын карап чыгуу кызыктуу болду.

1. *Тишин ырсайтып жылмайды*

2. *Колдорун арбайтып сунуп*

Вальтер Скоттун романда эмоцияларды сүрөттөөсү сараң колдонулган. Бирок англиялыктардын сезимдерин сүрөттөөдө жашыруун ирония жана юмор көп кездешет. Алардын сүрөттөмөлөрү кемсинтүү менен эмес, бир аз ирония менен берилген: *with an expression of hate and malignity* – жек көрүү жана каардануу менен.

Англис тилиндеги жек көрүү концептинин номинативдик талаасы көбүнчө «**Өзгөчө эмоциялар. Англис тилиндеги жек көрүү концепти**» деп аталган үчүнчү баптын бешинчи бөлүмүндө берилген.

Англиялыктарда жек көрүү маанилүү сезимдердин бири. Ар кайсы убакта ар кандай нерселер: чыккынчылык, жакырчылык, коркоктук, теги төмөндүк келесоолук, түрү сууктук ж. б. жек көрүүнүн предмети боло алат. Жалпысынан, жек көрүү деген сөздүн эки мааниси бар: а) моралдык жактан төмөн, татыксыз, жаман адамды терең кемсинтүү мамилеси. Мисалы, *душмандарды жек көрүү*. б) коркуу, коркуунун жоктугунан коркунучтуу нерсеге толук кайдыгерлик кылуу. Мисалы, *өлүмдү жек көрүү*.

Сөз болуп жаткан В.Скоттун романында жек көрүү күчтүү эмоциялардын бири катары жазуучу тарабынан абдан даана чагылдырылган. Бул эмоцияны каармандардын *көз карашын, турган турпатын/көрүнүшүн, жаңсоолорун, мимикаларын* жана ошондой эле сөздөрүн анализдөө менен байкоого болот.

Адамдын турган турпаты/көрүнүшү:

1) *with an air of superlative contempt* – чектүү кайдыгерликтин көрүнүшү.

Кунт коюп караган байкоочуга адамдын турпаты көп нерсени айта алат. Анын жүрүм-туруму, үнүнүн тембри, жада калса кийими да адам өзүнөн алсызыраак деп эсептеген маектешине үстөмдүк кылууну каалашы мүмкүн.

2) *with a look of haughty disdain* – менменсинген жек көрүү сезими менен.

Турнам жөнүндө сөз болгондо, европалыктардын көбү, өзгөчө англичандар, дайыма төмөн турган адамдарга карата өтө текебердиги менен айырмаланганын белгилегибиз келет. Англистердин туруктуу эпитеттери катары "суук көз караш", "текебер көз караш", "менменсинген күлкү" ж. б. сөздөрдү кароого болот.

Сырткы көрүнүш, жылмаюу, күлүү:

to express the most supreme degree of scorn and contempt – сыймыктануу сезиминин жогорку даражасын билдирүү.

to intimate one's contempt - жек көрүү сезимин жүзүндө билдирүү.

with a calm but stern look of scorn and pity – жай, бирок жек көрүүнүн жана боорукердик карашы менен.

Ошентип, англичандарда алсыз адамдар өз өмүрүн сактап калуу үчүн бардыгын жасоого даяр экенин көрүүгө болот. Алар саткындарды, душмандарды, ишенимге туруксуз адамдарды жек көрүшөт. Бул аларда сөз менен гана эмес, сырткы көрүнүшү, мимикасы, жүрүм-туруму менен да чагылдырылат. Ошол мезгилде англиялыктар искусство адамдарын: акындарды, сүрөтчүлөрдү жек көрүшкөн. Поэзияга ыктоо алар үчүн оңолгус кемчилик деп эсептелген, анткени искусство адамдарынын бири да татыктуу жашоо таба алган эмес.

«**Кыргыз дискурсындагы коркуу эмоционалдык концепти**» деп аталган үчүнчү баптын алтынчы бөлүмү кыргыз дүйнөсүнүн тилдик сүрөтүндөгү коркуу концептинин өзгөчөлүктөрүн ачып берет. Т. Касымбековдун романында коркуу эмоциясы эң популярдуу сезимдердин бири, бирок, жогоруда белгилеп өткөндөй, анын терс эмоциялары оң эмоцияларга караганда алда канча көп сүрөттөлгөн.

Т. Касымбековдун романында коркуу сезими кантип берилгенин карап көрөлү.

Жүрөк

1. *Муну генерал баамдап коё тургандай же бирөө жеткирип сала тургандай жүрөгү чоочулап, ичи бир кымылдап, бир сыйрылып, башына кан дүргүп, жаны түтөп, барган сайын чыдамы бүтүп баратты;*

2. ***Жүрөгү чыгып***, жүзүнөн бардык сыры кубулуп, Нүзүптүн бутуна жыгылып түшкөн Абусатар Калпаны жигиттер эки буттан алып, дырылдаттып сүйрөп жөнөштү.

3. *Эмне кылабыз? – деп жүрөгү түшүп сурады Шерали.*

4. *Мадылдын кулагына «тору кашка» деген сөз шак дей түштү. Жалт карап, жүрөгү булкуп кетти.*

5. *Каландердин жылтылдаган сансыз оттор жакка ишара кылганы Ибрагим Хайалдын жүрөгүн болк эттирди. Анын иреңи кубула түштү. Билдирбеске тырышты.*

Жүрөк көптөгөн элдерде адамдын эрдигин чагылдырган негизги орган болуп эсептелет. Орус тилинде: *храброе сердце* – эр жүрөк, *отважное сердце* – кайраттуу жүрөк, *бесстрашное сердце* – эр жүрөк, *львиное сердце* – арстан жүрөк ж.б. сөз айкаштарын жолуктурабыз. Же болбосо *заячье сердце* – коён

жүрөк, *трусливое сердце* – жүрөгү жок. Эгер *жүрөгү түштү* деп айта турган болсок, бул коркууга гана эмес, капаланууга, тынчсызданууга жана башка эмоцияларга да тиешелүү болушу мүмкүн.

Кыргыздарда: *эр жүрөк, арстан жүрөк*, антоним – *жүрөгү жок, коен жүрөк, жүрөгү түштү ж.б.*

Англичандарда: *to have a lion's heart* – котор. арстан жүрөктүү болуу, *to steel one's heart* – котор.: жүрөктү чыңоо; өтмө мааниде: а) ачуу, ырайымсыз болуу; б) катуулануу, кайраттуу болуу; *heart in one's mouth* – котор.: жүрөгү оозуна келүү; өтмө мааниде: абдан коркуп кетүү, *chicken-hearted* – котор.: жөжө жүрөктүү; өтмө: коркок, жүрөгү жок, тартынчаак. Эгер биз *жүрөгү түштү* десек – *heart sank* – анда бул коркоктук эмес, коркуу, капалануу, маанайдын төмөндөшүн түшүндүрөт.

Көрүнүп тургандай, бардык элдердин жүрөгү – эрдиктин орду. Жүрөктөрү арстан, жолборс менен салыштырылган адамдар кайраттуу деп эсептелет. Коркоктук болсо коен, тоок менен байланыштуу. *Жүрөгү түштү* сөз айкашы эки тилде тең коркоктук эмес, коопсуздануу, капалануу, тынчсыздануу дегенди билдирет.

Көз, эрин, кол, ооз, үн, баш

Коркуу адамдын денесинин бардык жерлеринде чагылдырылышы мүмкүн, айрыкча анын бетинде, көзүндө, оозунда, үнүндө, колунда ж.б. Мунун баары Т. Касымбековдун сөз болуп жаткан романында жакшы көрсөтүлгөн.

1. Султанмурат бектин ***иреңи купкуу***, колтойгон боюн кайда жашыраарын билбей эби жок бүжүрөп, боору титиреп, кызарып эти өсүп кеткен ***көзүн үлдүрөтүп***, ичинен тынымсыз келме келтирип, босогону араң аттады.

2. Абдымомун бек түшүнбөй, кичинекей сары ***көздөрү диртилдеп***, эмне жооп айтарын билбей, өкүмдардын иреңинин сүрүнөн жалтанып бүжүрөдү.

3. Абышка үтүрөйүп коркту. – Тооба кыл! Тооба кыл... - деп, ***көзүн алайтып***, жакасын сыга карманып, абышка кобурап келме келтирди.

4. Насирдин-хандын эки ***көзү чакчайып*** кетти. ***Эрди титиреди***. Оозунан сөз чыкпады.

Биз Т. Касымбековдун чыгармасында *коркуунун* ачык-айкын сүрөттөлүүсү көбүрөөк кездешкенин жана көздүн эмоцияларды чагылдырууда ээлеген орду чоң экендигин белгилейбиз.

КОРУТУНДУ

Биздин лингвомаданий иликтөөбүздө Төлөгөн Касымбековдун “Сынган кылыч жана Вальтер Скоттун “Роб Рой” романдарында эмоцияны берүү жолдору жана ыкмалары аныкталды. Бул сезимдерди билдирген ар кандай тилдик лексика-фразеологиялык каражаттардын ортосундагы семантикалык мамилелердин мүнөзүндө көптөгөн окшоштуктар бар экени аныкталды. Адамдардын терс жана кубанычтуу окуяларга болгон реакциясы кээде бири-бирине дал келет, кээде ар башка маданияттарда айырмаланат. Бул баарынан мурда элдердин эне тили аркылуу дүйнөнү кабылдоосун калыптандыруучу когнитивдик факторлор менен түшүндүрүлөт, алар өз семантикалык мейкиндигинде курчап турган дүйнөнү концептуалдаштыруунун ар кандай жолдорун жазышат.

Бул изилдөөдө эки чыгармада тең эмоциялар лингвистикалык жана паралингвистикалык жолдор менен чагылдырылаары аныкталган. Ошентип, кыргыз романында сезимдерди вербализациялоонун лингвистикалык ресурсун автор көпчүлүк учурда соматизмдер менен туюнтмалар аркылуу берген, ал эми англис тилинде эмоциялар көбүнчө табигый элементтерди (от, күн күркүрөө ж.б.) билдирген лексика менен туюнтулат. Эки тилде тең эмоциянын көрүнүшүн коштогон вербалдык эмес каражаттарды (мимика, жаңсоолор, позалар, интонациялар, үндүн катуулугу ж. б.) активдүү колдонуу белгиленген.

Кыргыз жана англис дүйнө таанымындагы эмоционалдык концептуалдаштыруунун төмөнкү тенденцияларын бөлүп көрсө болот:

Биринчиден, эки тилде тең терс эмоциялардын саны позитивдүү эмоциялардан кыйла жогору. Терс эмоциялар “Сынган кылыч” романында сүрөттөлгөндөрдүн жалпы санынын 85% дан ашыгын жана “Роб Рой” романында 95% дан ашыгын түзөт. Сал.: терс эмоциялардын курамына ачуулануу, жек көрүү, коркуу, кайгыруу, кыжырдануу, көңүл калуу, жаман маанай, жийиркенүү, кыжырдануу, ачуулануу, өч алуу ж.б. кирет.

Биз учурдагы терс эмоциялар, тагыраак айтканда, терс же кооптуу стимулдарга эмоционалдык жана жүрүм-турумдук реакциялар жашоого коркунуч туудурбаган оң стимулдарга караганда күчтүү сезилет деген пикирди колдодук.

Экинчиден, кыргыз жана англиялык лингвомаданият өкүлдөрүнүн ошол эле сезимдерди билдирүүсүнүн өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү. Бул, негизинен, романдагы каармандардын сүрөттөлүшүндө кыргыздардын чындыкты кабыл алуусунун улуттук өзгөчөлүктөрү, менталитети, кыргыз элинин социалдык-тарыхый жашоо образы менен байланыштуу.

Үчүнчүдөн, Т. Касымбековдун романындагы кыргыздардын эмоционалдык маданий коду В. Скоттун романындагы англиялыктардын эмоционалдык маданий кодуна караганда көлөмдүү жана кеңири берилгени аныкталган.

ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗИМИ

1. Исакова, М.Т. Типы языковых соответствий и несоответствий в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского, русского и узбекского языков) [Текст] / М. Т. Исакова, Д. С. Сайидырахимова // Вестник филиала РГСУ в г. Ош. – 2007. - №5 - С. 81-85.
2. Исакова, М.Т. Выражение эмоций в языке [Текст] / М. Т. Исакова, З. К.Дербишева // Сборник научных статей «Наука. Образование. Техника.» Кыргызско-Узбекского университета. – 2008. - №3 - С. 6-8.
3. Исакова, М.Т. The role of language in the construction of emotions [Текст]/ М. Т. Исакова, А. Ж. Байбагышова // Вестник филиала РГСУ в г. Ош. – 2007. - №7 - С. 17-19.
4. Исакова, М.Т. Эмоциональное общение в изучении иностранного языка [Текст]/ М. Т. Исакова // Вестник филиала РГСУ в г. Ош. – 2010. - №8 - С. 127-130.
5. Исакова, М.Т. Difficulties of intercultural communication [Текст]/ М. Т. Исакова // Вестник филиала РГСУ в г. Ош. – 2010. - №8 - С. 130-133.
6. Исакова, М.Т. Лингвокультурология как один из векторов обучения иностранным языкам [Текст] / М. Т. Исакова // «Известия» Ошского Технологического университета. – 2011. - №1 - С. 54-57.
7. Исакова, М.Т. Диалогическая речь как эмоциональный аспект обучения иностранному языку студентов языкового факультета [Текст]/ М. Т. Исакова // ЖИЗНЬ И ЯЗЫК В ДИНАМИКЕ: межд. научн. конф., посвященная памяти засл. деятеля науки КР, д-ра филол. наук, профессора А. О. Орусбаева. Бишкек: КРСУ. – 2012.Специальный выпуск. - С. 261-264.
8. Исакова, М.Т. Эмоциональная и психофизиологическая сферы человека [Текст]/ М. Т. Исакова //Журнал «ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ». Бишкек. – 2012. - №2 - С. 238-241.
9. Исакова, М.Т. Эмоции и психофизиологическое состояние человеческого организма [Текст]/ М. Т. Исакова // Вестник филиала РГСУ в г. Ош. – 2012. - №10 - С. 75-79.
10. Исакова, М.Т. Этнокультурные особенности эмотивного дискурса в русском, кыргызском и английском языках [Текст] / М. Т. Исакова // Этносы и культуры Кыргызстана в историческом взаимодействии. Тюрко-славяно-германские культурно-языковые связи: Труды междунар. науч. конф. КРСУ. – 2013. - Спец. выпуск. - С. 93-99.
11. Исакова, М.Т. Этнокультурные особенности в эмотивной лексике [Текст] / М. Т. Исакова // Вестник Южного отделения Национальной Академии Наук Кыргызской Республики №1. – 2013. - С. 143-147.
12. Исакова, М.Т. Мифологический характер этнической идентификации человека [Текст] / М. Т. Исакова, С. А. Жоробекова, М. Жусубалиева, Н. А. Осмонова, В. К. Сабирова // Теоретические и прикладные вопросы образования и науки: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции. Тамбов: ООО «Консалтинговая компания Юком». – 2014. - №8 - С.57-58.

13. Исакова, М.Т. Эмотивное пространство текста (на примере романа Т. Касымбекова «Сломанный меч») [Текст] / М. Т. Исакова // Вестник Ошского государственного университета. Серия гуманитарных наук. – 2014. - №3. - С. 111-116.

14. Исакова, М.Т. Эмоциональная и психофизиологическая сферы человека в диалоге английской и кыргызской культур [Текст] / М. Т. Исакова // Новое в когнитивной лингвистике XXI века: сборник научных статей. Серия «Концептуальные исследования». – 2015. - №21. - С. 208-214.

15. Исакова, М.Т. Содержание и взаимосвязь понятий «культура» - «язык» - «нация» [Текст]/ М. Т. Исакова // Вестник Ошского государственного университета. Серия гуманитарных наук. -2015. - №4. - С. 164-167. ISSN 1694-7452

16. Исакова, М.Т. Эмотивное пространство художественного текста [Текст]/ М. Т. Исакова // Лингвокультура и концептуальное пространство языка: сборник статей. Серия «Концептуальный и лингвальный миры». – 2016. - №10. - С. 436-442.

17. Исакова, М.Т. Семантико-когнитивный анализ концепта “вода/суу/water” в кыргызском, русском и английском языках [Текст]/ М. Т. Исакова, Ч. М. Жээнбекова, М. Нурлан кызы // “Глобальная наука и инновация 2021: Центральная Азия” Серия “Педагогические науки”. -2021. - №1. - С. 52-58. ISSN 2664-2271 <http://bobek-kz.com/posts>

18. Исакова, М.Т. Лингвистический анализ концепта гнев - «anger» [Текст]/ М. Т. Исакова, А. К. Тентимишова, З. К. Мадмарова, Д. К. Беккулова // iScience Актуальные научные исследования в научном мире. Переяслав. Выпуск 1 (81) – 2022. - №7. - С. 140-144.

19. Исакова, М.Т. Эмоциональная концептосфера в кыргызской и английской лингвокультурах [Текст] / М. Т. Исакова, Н. С. Мадраимова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. -2023. - №1-2 (76). - С. 436-442.

20. Исакова, М.Т. Вербализация концепта «вера» в русском, кыргызском и английском языках [Текст]/ М. Т. Исакова, Н. С. Мадраимова, М. Нурбек кызы // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2023. - №2-2 (77). - С. 86-91.

21. Исакова, М.Т. Определение понятия «менталитет» в современной лингвистике [Текст] / М. Т. Исакова, А. А. Сапарбаева, З. Асанахунова, Р. Бабакулова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2023. - №4-3 (79). - С. 203-207.

22. Исакова, М.Т. Концептуализация и категоризация эмоций как способ формирования национальной картины мира [Текст]/ М. Т. Исакова // Бюллетень науки и практики. Т. 9. -2023. - №7. - С. 450-456. <http://www.bulletennauki.ru> <https://doi.org/10.33619/2414-2948/92>

Исакова Миргул Топчубаевнанын 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Кыргыз жана англис тилдеринде эмоцияны билдирүүнүн лингвомаданияттык аспекти» темасындагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Ачык сөздөр: лингвокультурология, адабий текст, эмоция, концепт, менталитет, репрезентация, прагматика, тилдик дүйнө бейнеси, салт, дүйнө тааным, тил.

Изилдөөнүн объектиси болуп адамдын сезимдерин туюндурган тилдин лексикалык жана фразеологиялык каражаттары саналат.

Изилдөөнүн предмети катары Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» жана В. Скоттун «Роб Рой» романдарындагы каармандардын эмоцияларынын вербалдык жана вербалдык эмес чагылдырылышынын лингвомаданий оригиналдуулугун изилдөө каралат.

Изилдөөнүн максаты: лингвомаданий талдоо аспектиндеги эмоцияларды билдирген концептерди изилдөө жолу менен кыргыз жана англис тилдериндеги көркөм дүйнө бейнесин тануу, бул эки элдин тил маданиятына мүнөздүү улуттук стереотиптерди, конкреттүү метафоралык жана жалпы идеяларды аныктоо.

Изилдөө ыкмалары катары контексттик талдоо, эмпирикалык (жыйноо, каттоо, которуу) жана теориялык (сыпаттоо, салыштыруу, жалпылоо, анализ) методдору пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары:

1) Дүйнөнүн эмоционалдык бейнесинин калыптандырган вербалдык жана вербалдык эмес механизмдери түзүлдү; 2) кыргыз жана англис тилдеринде эмоцияларды атаган лексемалардын чоң тобун системалаштыруу аркылуу эки элдин эмоционалдык жүрүм-турумуна жана эмоционалдык реакцияларына мүнөздүү улуттук өзгөчөлүктөр жана тенденциялар аныкталды; 3) англис жана кыргыз дискурстарында эмотивдердин параллелдүүлүгүн жана айырмачылыктарын көрсөтүүчү сөздөрдүн ассоциативдик-семантикалык байланыштары түзүлдү; 4) эмоционалдык реакциялардын этноспецификалык мүнөзүн далилдеген эмоциялардын вербалдык эмес көрүнүштөрүнүн системасы иштелип чыкты; 5) кыргыз жана англис тилдериндеги дүйнө бейнесиндеги социалдык-маданий компоненттерин чагылдырган вербалдык жана вербалдык эмес каражаттардын лингвомаданий салыштырма анализинин модели иштелип чыкты.

Колдонуу чөйрөсү: изилдөөнүн тыянактары жана натыйжалары салыштырма типология жана тил илимине киришүү боюнча лекциялык курстарда, антропологистика боюнча атайын курстарда колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Исаковой Миргул Топчубаевны на тему «Лингвокультурологический аспект выражения эмоций в кыргызском и английском языках», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: лингвокультурология, художественный текст, эмоция, концепт, менталитет, репрезентативы, прагматика, картина мира, традиция, мировосприятие, язык.

Объектом исследования являются лексико-фразеологические средства языка, выражающие эмоции человека.

Предметом данного исследования служит лингвокультурное своеобразие вербального и невербального выражения эмоций персонажей в романе Т. Касымбекова «Сынган кылыч» и в романе В. Скотта «Роб Рой».

Целью исследования является изучение концептов, обозначающих эмоции в аспекте лингвокультурологического анализа кыргызской и английской художественных картин мира, что позволяет выявить национальные стереотипы, специфические метафорические и общие представления, характерные для двух лингвокультур.

В качестве **методов исследования** использованы метод контекстуального анализа, метод ситуативного анализа, метод описания, метод классификации, метод структурно-семантического анализа, интерпретационный метод, метод сплошной выборки, метод сравнительной типологии.

Основные результаты исследования:

1) установлены вербальные и невербальные механизмы формирования эмоциональной картины мира, выдвинуто и продемонстрировано предположение о том, что некоторые номинанты данного концепта в сопоставляемых языках имеют как общечеловеческий, так и этнокультурный характер; 2) методом систематизации обширной группы лексем, называющих эмоции в кыргызском и английском языках, выявлены национальная специфика и тенденции, характерные для эмоционального поведения и эмоциональных реакций двух народов; 3) установлены ассоциативно-семантические связи слов, демонстрирующие параллели и различия эмотивов в английском и кыргызском дискурсе. 4) выявлена и разработана система невербальных проявлений эмоций, характеризующих этноспецифический характер эмоциональных реакций; 5) разработана модель лингвокультурологического сопоставительного анализа вербальных и невербальных средств, номинирующих социально-культурный компонент в кыргызской и английской языковой картине мира. **Область применения.** Результаты исследования могут быть использованы на лекционных курсах по введению в языкознание и сравнительной типологии, а также в спецкурсах по антропологике.

RESUME

dissertation of Isakova Mirgul Topchubaevna on the topic “Linguocultural aspect of expressing emotions in the Kyrgyz and English languages”, for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.20 – comparative-historical, typological and contrastive linguistics

Key words: linguoculturology, literary text, emotion, concept, mentality, representations, pragmatics, picture of the world, tradition, worldview, language.

The object of the study is the lexical and phraseological means of language that express human emotions.

The subject of this study is the linguocultural originality of the verbal and non-verbal expression of emotions of characters in T. Kasymbekov’s novel “Syngan kylych” and in W. Scott’s novel “Rob Roy”.

The aim of the study is to study the concepts denoting emotions in the aspect of linguocultural analysis of the Kyrgyz and English artistic pictures of the world, which allows us to identify national stereotypes, specific metaphorical and general ideas characteristic of the two linguocultures.

Research methods used were the contextual analysis method, the situational analysis method, the description method, the classification method, the structural-semantic analysis method, the interpretive method, the continuous sampling method, and the comparative typology method.

Main results:

1) verbal and non-verbal mechanisms for the formation of an emotional picture of the world have been established, the assumption has been put forward and demonstrated that some nominees of this concept in the compared languages have both a universal and ethnocultural character;

2) by systematizing a large group of lexemes that name emotions in the Kyrgyz and English languages, national specifics and trends characteristic of the emotional behavior and emotional reactions of the two peoples were identified;

3) associative-semantic connections of words have been established, demonstrating the parallels and differences of emotives in English and Kyrgyz discourse.

4) a system of nonverbal manifestations of emotions has been identified and developed, characterizing the ethnospecific nature of emotional reactions;

5) a model of linguocultural comparative analysis of verbal and non-verbal means has been developed that nominate the socio-cultural component in the Kyrgyz and English language picture of the world.

Scope of application. The main provisions, ideas and factual material of the work can be used in the educational process at lecture courses on introduction to linguistics, language theory, theory of intercultural communication, history and theory of translation, comparative typology, as well as in special courses on etymology, linguoculturology, psycholinguistics, lexical semantics, anthropolinguistics, etc. The materials will find application in teaching the theory and practice of foreign languages.